

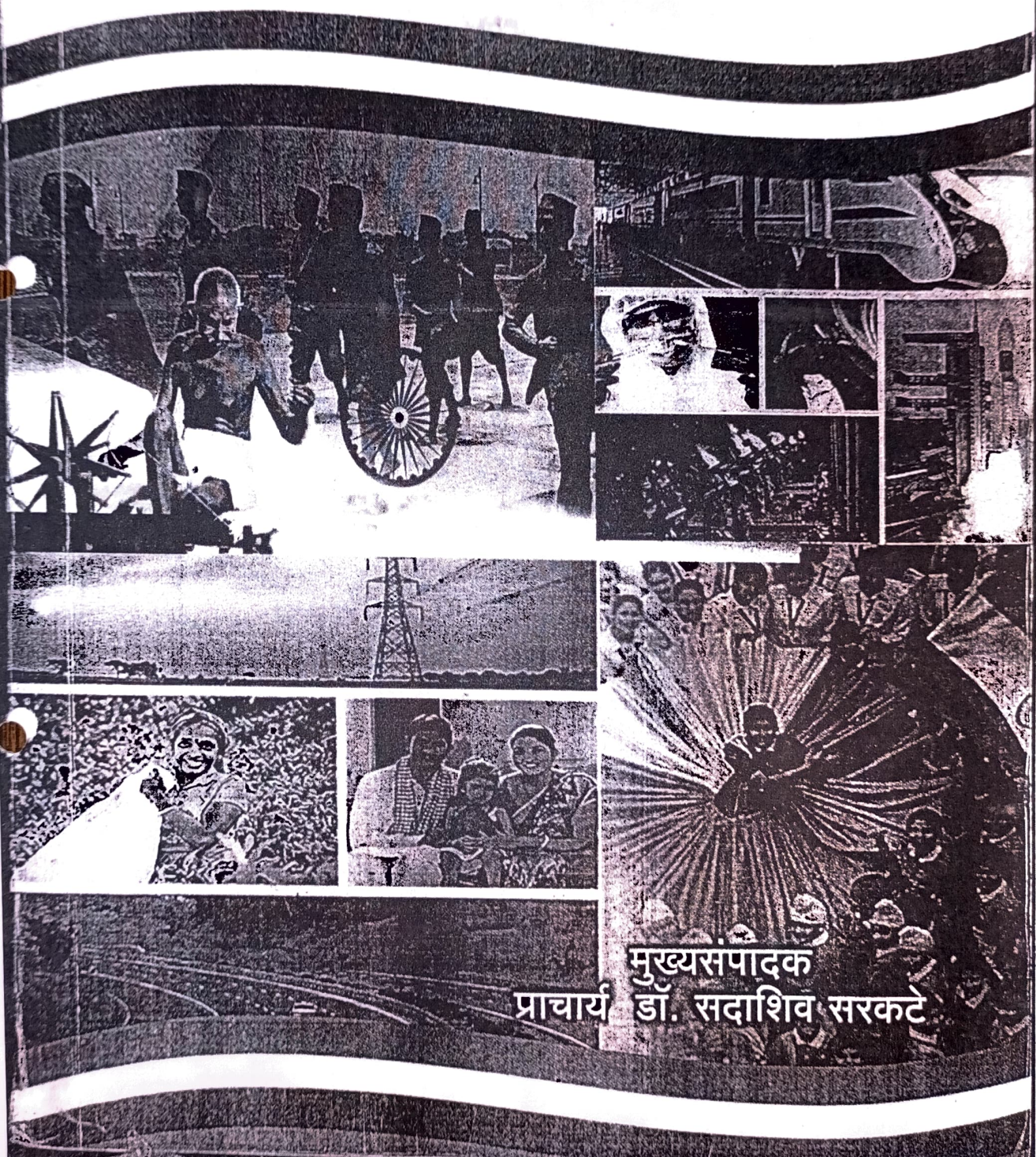
Chapter in Book

Academic Year - 2021-22

2021-22
Chapter in
Book

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव : संधी आणि आव्हाने

मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. सदाशिव सरकटे

३८	क्रांतिकारी आदिवासी जननायक भागोजी नार्डक यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान: एक अभ्यास.	प्रा. डॉ. दत्ता मा. तंगलवाड	३४०
३९	महिला आणि मानवी अधिकार	प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव	३४८
४०	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	डॉ. एन. जी. शेरे	३५३
४१	अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हाने	डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर	३६१
४२	पर्यटन आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. मोहोकर हरिहर शिवदास	३६६
४३	ग्रंथालय आणि वाचनसंस्कृती	श्री एस. के. वाहुळकर	३७४
४४	ग्रामीण उद्योजकता : ऊर्जितावस्थेची गरज	डॉ. पी. एम. शहापूरकर	३८३
४५	इतिहास से वर्तमानतक भारत-चीन संबंधांचे बदलते आयाम - एक राजकीय विश्लेषण	प्रा. राजेंद्र घोरपडे	३९१
४६	नमाज की क्रियाएं साधारण योग	डॉ. शेख मुसाभाई इमामभाई	४०१
४७	संवेदनशीलता एवं आधुनिक मानव	जयवीर सिंह	४१०
४८	१९४२ ई० के भारत छोड़ो आंदोलन में बिहार के युवाओं की भूमिका	डॉ० कुमारी प्रेमलता	४२१
४९	बुजुर्गों की समस्याएं :- भारतीय समाज की चुनौती	डॉ. जयश्री बाथम	४३३

क्रांतिकारी आदिवासी जननायक भागोजी नाईक यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान: एक अभ्यास.

प्रा. डॉ. दत्ता मा. तंगलवाड

सहयोगी प्राध्यापक तथा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
महिला महाविद्यालय गेवराई ता. गेवराई जि. बीड.

प्रस्तावना -

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात डोकावून पाहिले असता या भूमीवर अनेक शूरवीर पराक्रमी राजे, सेनापती, सरदार होऊन गेले पण इतिहासाच्या पानावर सर्वांचीच दखल घेतली गेली नाहीत. त्यामध्ये अनेक उपेक्षित दुर्लक्षित राहिलेले शूर वीर आहेत. त्यापैकीच एक म्हणजे आदिवासी जननायक भागोजी नाईक. इंग्रज सत्तेला शह देण्यासाठी आवाज उठवण्यात अग्रेसर असलेल्या अनेक आदिवासी जमाती आहेत क्रांतीची मशाल पेटवून यात आदिवासी सर्वप्रथम पुढे सरसावले होते. मातृभूमी आदिवासींची भूमी असल्यामुळे देशात जेव्हा जेव्हा परकीय आक्रमणे झाली तेव्हा तेव्हा त्यांना शह देण्याचा पहिला प्रयत्न भारतातील आदिवासी लोकांनी केलेला आपल्याला पाहायला भेटतो पण त्यांच्या शौर्याची दखल कोणत्याही इतिहासकाराने घेतलेली नाही हे खेदाने नमूद करावीशी वाटते. इतिहासाच्या पानावर न उमटलेल्या अपेक्षित दुर्लक्षित असलेल्या अनेक आदिवासी जननायका पैकी भागोजी नाईक यांच्या जीवन आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्याचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधन विधान -

'क्रांतिकारी आदिवासी जननायक भागोजी नाईक यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान: एक अभ्यास.' या विषयाच्या अनुषंगाने आधुनिक कालखंडातील सामाजिक समतेचा व स्वातंत्र्याचा लढा उभारण्याचा अनेक आदिवासी क्रांतिकारकांनी प्रयत्न केला

त्यापैकी एक म्हणून भागोजी नाईक यांच्या जीवन व कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या लघुशोधनिबंधामध्ये करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनात संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने शास्त्रीय पद्धतीच्या आधारे माहिती संकलन करण्यासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधनाची क्षेत्र मर्यादा -

प्रस्तुत संशोधनात वस्तुनिष्ठ तथ्ये संकलन करून निष्कर्षाप्रत जाण्यासाठी संशोधनाचे क्षेत्र मर्यादा निश्चित करण्यात आली. भारतात अनेक आदिवासी जननायक होऊन गेले त्यापैकी फक्त भागोजी नाईक यांच्या जीवन आणि कार्याचा आढावा या लघुशोधनिबंध घेण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलनाची साधने -

प्रस्तुत संशोधनात तथ्ये संकलनासाठी संदर्भग्रंथ, नियतकालिके, पुस्तके, यांचा आढावा घेण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

उद्दिष्टांची मांडणी केल्यामुळे संशोधन कार्याला निश्चित दिशा प्राप्त होते म्हणून प्रस्तुत संशोधनात पुढील उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली.

- १) भागोजी नाईक यांच्या जीवन व कार्याचा आढावा घेणे.
- २) भागोजी नाईक यांच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके.-

संशोधनाच्या गृहितकाची मांडणी केल्यामुळे संशोधन कार्य एका निश्चित दिशेने वाटचाल करित असते म्हणून गृहीतकाची मांडणी करणे संशोधन कार्याला निश्चित दिशा प्राप्त होण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे असते म्हणून प्रस्तुत संशोधनामध्ये पुढील गृहीतकांची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

- १) भागोजी नाईक यांच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदानामुळे इतर आदिवासी बांधवांना स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेण्याची प्रेरणा मिळाली.
- २) मातृभूमीला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्यासाठी व समाजाच्या उद्धारासाठी भागोजी नाईक यांनी स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतल्यामुळे हे अजरामर झाले असले तरी त्यांच्या नावाची इतिहासात नोंद घेतलेली दिसत नाही.

माहितीचे विश्लेषण-

७५ वर्षांच्या पूर्वीचा कालखंड पाहिला तर संपूर्ण भारतावर इंग्रजांचे साम्राज्य पसरले होते. दीडशे वर्षे इंग्रजांनी भारतामध्ये सत्ता चालवली या कालखंडात भारतीय जनमानसावर वेळोवेळी वेगवेगळ्या प्रकारचे अन्याय-अत्याचार केले. त्यामुळे सामान्य जनतेला देखील इंग्रजांच्या सत्तेचा कंटाळा आलेला होता. होणारे अन्याय अत्याचार असेच चालू राहिले तर भविष्यकालीन भारतीय पिढीला जीवन जगणे असह्य होईल हे लक्षात घेऊन भारतातील सर्व जाती-धर्माच्या लोकांनी इंग्रज सत्तेला विरोध केला. त्याला आदिवासी समाज अपवाद असणार कसा? माउंट आबू पासून सुरू होणाऱ्या सातपुडा पर्वतापासून वस्तर पर्यंतच्या डोंगराळ भागात वेगवेगळ्या प्रकारच्या आदिवासी जमातीचे वास्तव्य असलेले आपल्याला पाहायला भेटतील. या सर्व आदिवासी जमातीच्या युवकांनी मातृभूमीला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्यासाठी प्राणांची आहुती दिली. १८१८ मध्ये मराठेशाहीचा अस्त झाल्यानंतर इंग्रजांच्या वाढत्या अन्याय अत्याचाराला लगाम घालण्यासाठी विंध्य व सातपुडा पर्वतातील बहादुर भिल्ल आणि महादेव कोळी या जमातीच्या तरुणांनी गनिमीकाव्याने इंग्रजांशी अनेक वर्षे झुंज दिली. सातपुडा, सातमाळ अजिंठ्याच्या डोंगराळ भागातील अनेक आदिवासी नायकांनी आपल्या जमातीतील तरुणांना एकत्रित करून इंग्रजांशी प्रखर लढा दिला. या अनेक आदिवासी जननायक यापैकी एक क्रांतिकारी आदिवासी जननायक म्हणून भागोजी नाईक, भीमा नाईक, तंट्या भिल्ल, गुजर सिंग यांचे योगदान अत्यंत मोलाचे कार्य आहे. महाराष्ट्रात सर्वदूर पसरलेल्या विविध भागातील आदिवासी जननायकांनी आपल्या- आपल्या परीने देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यात

भरीव योगदान दिले आहे. म्हणून त्यांचा इतिहास इतिहासाच्या पानावर सुवर्णाक्षराने लिहायला हवा होता. पण दुर्दैवाने कोणत्याही इतिहासकारांनी इतिहासाच्या पुस्तकात त्यांच्या नावाला देखील जागा दिली नाही ही अत्यंत दुर्दैवाची बाब आहे. म्हणून प्रस्तुत संशोधनामध्ये वेगवेगळ्या आदिवासी जण नाईकांनी स्वतंत्र लढ्यामध्ये केलेल्या योगदानाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधनाला निश्चित दिशा प्राप्त व्हावी म्हणून भागोजी नाईक यांच्या जीवन व कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भागोजी नाईक यांचा जन्म 1804 मध्ये नाशिक जिल्ह्यातील नांदुर-शिंगोटे येथे एका भिल्ल कुटुंबात झाला. रानावनातील जंगल दऱ्यातील जीवन जगणारा एक कोतवालाचा मुलगा म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जात असे. कुटुंबातील अठराविश्व दारिद्र्यामुळे त्यांना फारसे शिक्षण घेता आले नाही. त्यामुळे गुराढोरांच्या पाठीमागे जंगलात फिरणारा भागोजी वेगवेगळ्या प्रकारच्या युद्धनीतीचे शिक्षण घेत होता. काठी चालवणे, भाला चालवणे, निशानेबाजी करणे अशा प्रकारचे उपक्रम त्यांच्यासाठी रोजचेच होते. जनावरे राखण्यासाठी जंगलात गेलेल्या भागोजी वर एक दिवस वाधाने आक्रमण केले. त्या आक्रमणाला आपल्या हातातील कुहाडीच्या साह्याने प्रत्युत्तर देत त्या वाघाला ठार मारले. हे ब्यांचे शौर्य पाहून ब्रिटिश सरकारने त्यांना पोलिसांची नोकरी वहाल केली. परंतु या नोकरी मध्ये आपल्याच देशवांधवांच्या विरोधात काम करावे लागते हे जेव्हा त्यांच्या लक्षात आले तेव्हा त्यांनी ब्रिटिशांची गुलामगिरी युक्त असलेली नोकरी सोडून देऊन, स्वातंत्र्याच्या रणसंग्रामात भाग घेतला. अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले, संगमनेर, सिन्नर, कोपरगाव आणि नाशिक जिल्ह्यातील निफाड, पेठ या भागातील भिल्ल व महादेव कोळी या आदिवासी जमातीच्या तरुणांना एकत्रित करून स्वातंत्र्याचा लढा उभारण्याचे मोलाचे कार्य केले. म्हणून ते तरुणांचे प्रेरणास्थान ठरले. मनुष्यबळ, आर्थिक पाठबळ, शस्त्रास्त्रे इत्यादी बाबींचा अभाव असताना देखील सावधगिरीने नियोजन करून भागोजी नाईक यांनी निजामाच्या

मदतीने इंग्रजी सत्तेना सळो कि पळो करून मोडले. 1857 मधील भिल्ल व महादेव कोळ्यांच्या उठावाचे नेतृत्व केल्याचा आरोप भागोजी यांच्यावर लावून त्यांना तुरुंगात डांबण्यात आले. त्यामुळे इंग्रज सरकारवर त्यांचा राग अधिकच वाढलेला होता. त्यामुळे त्यांनी आपल्या परिसरातील भिल्ल आणि महादेव कोळी या आदिवासी जमातीच्या तरुणांना एकत्रित करून एक सैन्याची तुकडी तयार केली. नाशिक-पुणे महामार्गावर इंग्रजांना वावरणे कठीण केली आजही तो घाट भागोजी नाईक घाट या नावाने ओळखला जातो. 1857च्या उठावानंतर अहमदनगरचे पोलीस अधीक्षक जे. डब्ल्यू. हेण्डीने भागोजी नाईक यांच्या वाढत्या कारवायांचा कायमचा निपटारा करण्यासाठी विडा उचलला होता. नांदुर-शिंगोटे जवळच्या डोंगराळ भागातील वास्तव्याला असलेल्या भागोजीवर त्यांनी आक्रमण केले, पण भागोजी नाईक यांनी आपल्या अचूक नेमबाजीच्या बळावर हेण्डीचा अंगरक्षक हेण्डी या दोघांनाही ठार केली. हे पाहताच सर्व पोलीस शिपाई क्षणात माघारी फिरली. भागोजी नाईक यांनी मारलेला हेण्डी हा पहिला इंग्रज अधिकारी होता. त्यानंतर त्यांनी 18 ऑक्टोबर 1857 रोजी भागोजी नाईक यांच्या होळीचा इंग्रजांची सैन्यासोबत जंगी सामना झाला, त्यामध्ये अनेक इंग्रज अधिकारी व पोलीस अधिकारी जखमी झाले. अनेक जण ठार झाले. त्यानंतर भागोजी नाईक यांनी त्रंबकेश्वरचा खजिना लुटला व 12 नोव्हेंबर 1857 रोजी हरसुलचा खजिना लुटला व सरकारी दप्तरातील होळी केली. या घटनेचा द्वेष मनात ठेवून इंग्रज अधिकाऱ्यांनी जंगलात वास्तव्य करणारे भिल्ल, कोकणा, रामोशी आणि महादेव कोळी जमातीच्या लोकांना पकडून फाशी दिली. 19 डिसेंबर 1857 रोजी कॅप्टन वाँकर, कॅप्टन वाँस्वेल यांनी १० व्या तुकडीसह सुरतेवर आक्रमण केले. आदिवासी बंडखोरांना सहाय्य केले हा आरोप ठेवून सुरतेचे तत्कालीन राजे भगवंतराव भाऊराजे यांना इंग्रज सरकारने फाशी दिली. 18 फेब्रुवारी 1858 रोजी येवला येथील किल्ल्यात भागोजी नायकांच्या टोळीवर कॅप्टन गिल यांनी अचानक

हल्ला वे
ठार क
युवकांन
त्यामध्ये
मातृभूम
केलेली
टोळीने
कि पळ
आक्रमक
1859 र
केले. या
नाईक
घेण्यासा
तालुक्या
आणि पै
असत उ
शस्त्रास्त्रे
यांचे दिव
झालेले ह
करण्याचे
त्याच्या
जमीन वा
करण्यात
धावपळ,
सर्व काम
त्यांनादेख
ठेवलेला
सिन्नर ता

केला या हल्ल्यात भागोजी नाईक यांनी इंग्रजांच्या 40 सैनिकांना
 करून आपली सुटका करून घेतली, त्यानंतर ठिक-ठिकाणी भिल्ल
 कांना एकत्रित करून आदिवासी तरुणांची एक फलटण बनवली.
 मध्ये त्यांचा मुलगा यशवंत नाईक याचा देखील समावेश होता.
 भूमीचे आणि आपल्या समाजाचे संरक्षण करण्यासाठी ही तयार
 ली एक मोठी फलटण होती, असे म्हणायला हरकत नाही. या
 छीने ब्रिटिशांच्या छावण्यांवर हल्ले करून इंग्रज अधिकाऱ्यांना सळो
 पळो करून सोडले. भागोजी नाईक यांची वाढत चाललेली
 कमकता कायमची संपविण्यासाठी कायमची संपविण्यासाठी 5 जुलै
 59 रोजी संगमनेर जवळच्या अभोरदरा येथे इंग्रज सैन्याने आक्रमण
 के. या लढाईत त्यांचा मुलगा यशवंत नाईक मारला गेला व पुंजाजी
 नाईक यांना इंग्रज अधिकाऱ्यांनी कैद करून नेले. त्याचा बदला
 यासाठी 26 ऑक्टोबर 859 रोजी भागोजी नाईक यांनी कोपरगाव
 लुक्यातील कोरहळे या गावाला लुटले. लुटलेली सर्व मालमत्ता
 णि पैसा ते आपल्या आदिवासी जमातीतील गरजू लोकांना वाटत
 सत आणि आपल्या टोळीच्या गरजा भागवण्यासाठी लागणारे
 खाद्ये खरेदी करण्यासाठी लुटलेला वापरत असत. भागोजी नाईक
 चे दिवसेंदिवस वाढत चाललेले वर्चस्व पाहून इंग्रज अधिकारी बेभान
 लेले होते म्हणून त्यांनी भागोजी नाईक यांचा कायमचा बंदोबस्त
 रण्याचे ठरवले आणि भागोजी नाईक यांना पकडून देणाऱ्यास किंवा
 णाच्या ठावठीकाण्याची अचूक बातमी देणाऱ्या मोठी रक्कम आणि
 मीन बक्षीस देण्याचे ठरवले आणि मेजर फ्राँक्साचर यांना पाचारण
 रण्यात आले.

भागोजी नाईक यांचे वाढत चाललेले वय दररोज होणारी
 वपळ, उठाव, लढाया, यामुळे ते कमालीचे थकलेले होते आणि या
 र्व कामातून विश्रांती घेण्यासाठी एका निवांत आणि गुप्त जागेची
 यांनादेखील आवश्यकता होती कारण इंग्रज सरकारने त्यांच्यावर
 वलेला इनाम त्यांना देखील माहीत झालेला होता. म्हणून त्यांनी
 सेन्नर तालुक्यातील सांगवी येथील संगमवेटावरील खंडेराव काळे यांचे

त्या प्राणाची आहुती दिली परंतु त्यांचे नाव इतिहासाच्या
पासासून उपेक्षित राहिले, हे वास्तव आहे. इतिहासाच्या कोणत्याही
नावर या नावांचा उल्लेख दिसून येत नाही तर उलटपक्षी त्यांना गुंड,
डेखोरांच्या टोळ्या असा नामोल्लेख केलेला दिसून येतो ही अत्यंत
पास्पद बाब आहे. तसेच इंग्रज सरकारच्या अन्याय अत्याचारापासून
मीण समुदाय, आदिवासी समुदाय, आणि नागरी समुदाय पैकी
कोणताही समुदाय अलिप्त राहिला नाही हे यातून स्पष्ट होते.

दर्श सूची-

- १) गौतम निकम, झाशीची आदिवासी झलकारीवाई आणि एक
आदिवासी स्त्री: एक अभ्यास, विमलकीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव.
- २) गोविंद गारे, सातपुड्यातील भिल्ल ऐतिहासिक व सामाजिक
मागोवा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३. सुरेशचंद्र वारधडे,
महाराष्ट्रातील आदिवासी, वनश्री प्रकाशन, पुणे.
- ३) गौतम निकम, क्रांतिकारी आदिवासी जननायक, विमलकीर्ती
प्रकाशन, चाळीसगाव.
- ४) दिपक गायकवाड, आदिवासी चळवळी स्वरूप आणि दिशा, सुगावा
प्रकाशन, पुणे.
